

Козлов М.М.

ПТАХИ – БЕРЕГИНИ В СВІДОМОСТІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ЯЗИЧНИЦЬКОЇ ДОБИ

Сучасний прогрес у таких галузях науки, як історія філософії, археологія, етнографія, етнопсихологія й теорія культурної традиції, стимулює посилену увагу до з'ясування коренів колективних уявлень, моделей і образів, способів їхнього збереження, перетворення й трансляції в часі. Особливий інтерес у зв'язку із цим викликає еволюція стародавніх східнослов'янських вірувань і культів, історіософське осмислення яких дозволяє глибше усвідомити архаїчну першооснову українського православ'я.

Слід взяти до уваги, що в наш час досліджуються здебільшого вірування, пов'язані з культом дружинних богів – Стрибога, Перуна, Хорса, при цьому така важлива частина народних язичницьких вірувань, як уявлення про зооморфних предків – берегинь залишаються поза увагою вчених. Між тим, аналіз письмових джерел та даних археології свідчить про те, що саме тотемістичні культури були досить значимими в системі язичницьких уявлень наших предків дохристиянської доби.

У сучасній науці, дотепер не існує однозначної теорії щодо джерел і ідейної сутності тотемістичних вірувань у древніх людей. Наприклад, Джеймс Джордж Фрезер першоджерело виникнення тотемістичних вірувань бачив у землеробських культурах аграрних божеств [1]. Засновник структурного аналізу К. Леви-Стросс уважав, що в тотемізмі насамперед потрібно бачити продовження культу предків [2].

Радянських та сучасних вітчизняних учених цікавили, насамперед, соціально-економічні аспекти тотемістичних вірувань древніх людей, при цьому, світоглядні аспекти проблеми практично не аналізувалися [3]. Виключення складають лише дослідження деяких сучасних українських істориків та археологів, автори яких, зокрема, торкнулися таких проблем, як місце та роль деяких тотемних тварин у язичницьких жертвоприносах, зміст та ідейна семантика захисних амулетів зі звірячих рогів та іклів [4].

На думку автора, найбільше відповідає фактологічному матеріалу, пов'язаному зі слов'янським язичництвом інтерпретація тотемізму З.Фрейда, відповідно до якого тотем це тварина, м'ясо якої поїдається громадою або заборонене в їжу, нешкідлива або небезпечна, така, що вселяє страх, та перебуває у певному відношенні до всієї родини. Тотем; по-перше, є праотцем всієї родини, крім того, ангелом-охоронцем і помічником, він пророкує майбутнє й охороняє своїх нащадків, навіть якщо він небезпечний для інших [1].

Як свідчить цілий ряд писемних джерел, в архаїчному світогляді наших предків дійсно проглядається кілька подібних характерних напрямків в уявленнях про тотеми. Деяких з тотемних тварин, мабуть, уважали предками-охоронцями. Вони вважалися нібито членами одного з людьми сакрального Роду, таким чином, їхнє вбивство прирівнюється до вбивства людини-родича, а поїдання його м'яса до канібалізму. Тотеми іншого виду предки-годувальники, нібито не тільки оберігали своїх нащадків, але й «годували» їх, посилаючи в їжу подібних до себе жертвних тварин. У ритуальному поїданні м'яса тотемної тварини другого типу, таким чином, наші предки бачили шанування свого тваринного предка, вираження подяки за виявлену турботу. У зв'язку з усіма даними уявленнями м'ясо й шкіра одних із предків - тотемів стали табу в східних слов'ян (ведмеді, бобри, коні) уживання ж м'яса або жертвоприносини інших тотемних тварин (кабанів, великої рогатої худоби) уважалося бажаним сакральним предкам.

Самим чітко вираженим напрямком східнослов'янських тотемістичних вірувань були уявлення про тотемів – охоронців, тобто тварин, яких вважали різновидом предків-берегинь. Їхнє м'ясо та шкури були табу для наших предків.

Так, предком - берегинею, мабуть, у свідомості наших предків був орел. В.Я. Пропп, проаналізувавши казковий сюжет, у якому описується вигодовування орла й наступне перенесення цим птахом героя в потойбічний світ, дійшов висновку, що в даних казках, зберігся опис реального язичницького звичаю, що мав місце в східних слов'ян дохристиянської доби - вигодовувати пташенят орлів, щоб задобрити предка орлів і людей [1].

Вочевидь, наші предки вірили подібно до скандинавських народів, що якийсь величезний вогненний птах приносить померлих до потойбічного світу під своїм пір'ям [1].

Про шанування нашими предками хижих птахів свідчать і дані археології – їхні кістки зафіксовані дослідниками у новгородських сопках, курганах Волго-Клязьмінського межиріччя, Гнездівському могильнику й т.п. [1]. Цікаво, що кальціновані кістки птахів в основному фіксують у похованнях жінок або дорослих з дітьми [2].

Віра в наявність божества - вогненного птаха підтверджується й письмовими джерелами. У давньоруському Хронографі XII ст. згадується вогневий птах - орел "владающий птицами", який, за словами автора "батько всіх людей" і від цього "птица песнивыя" [1].

Слов'янська вставка до апокрифічної "Книги Варуха" розповідає про великого вогневого птаха, якого святий нібито побачив у раю. Цей птах літав разом із сонцем і захищав його [1].

У пам'ятниках давньоруського епосу, давньоруських билинах і казках хижі птахи часто виявляються «родичами» головних героїв, надають їм усіляку допомогу в боротьбі з ворогами. Часто й самих героїв називають «соколами» або «орлами». У цілому ряді писемних джерел хижі птахи попереджають наших предків про небезпеку, намагаються допомогти їм. Так, наприклад, в «Слові о полку Ігоровім» знаходимо наступне - «Уже бо беды его пасет птиц по дубию» [1].

Іпатівський літописець під 1249 р., приступаючи до опису кровопролитної битви Ростислава з Данилом Галицьким, розповідає: «бывшу знамению над полком (Даниила) сице: пришедшим орлом и многим вороном, яко оболуку велику, играющим же птицам, орлом же клекшущим и плавающим криломы

своими и воспрометающимся на воздухе, яко же иногда и николи же не бе; и се знамение на добро бысть» [1].

Тотемом – охоронцем, зважаючи на все був і півень. Образ півня був, пов'язаний з уявою про “кордон часу”, тобто границю між ніччю - світом мертвих і день – світ живих. Давньослов'янська назва півня - “кур” звучить так само, як діалектне “кур” у значенні “дим”, «вогонь» у сучасних псковській і тверської областях Росії. Українське “кур” - “запах”. Вираз «червоний півень» означає вогонь[1].

Згідно цілого ряду писемних джерел, у жертву упирам і берегиням, а пізніше й богам, які походять від них, наші предки приносили саме півнів. Вочевидь, це було пов'язане з уявленням про якогось вогневого півня - деміурга, що створив людський світ, тварин і людей.

У Сербській Країні зберігся переказ, у якому розповідається про якогось чарівного півня - берегиню, який створив всю землю: «за давніх часів земля була порожня, нічого на ній не було - тільки камінь. Це не сподобалося богу, і він відправив туди свого півня, щоб він запліднив землю. Кочет сів у печері й зніс чудесне яйце, з якого полилися сім річок; вони наводнили рівнини, і незабаром все навкруги зазеленіло, замайоріло квітами й сповнилося всяких плодів; без клопоту, щасливо жили в тім раї люди. Високо на небі сидів божий кочет і щодня виголошував смертним: коли вони повинні пробуджуватися від сну, коли трудитися й коли приступати до трапези. Безперестанний лемент півня набрид нарешті народу; «самі ми знаємо, коли й що нам робити!», говорили люди й стали молити бога, щоб звільнив їх від неспокійного птаха. І от божий кочет зник з неба, і разом з тим порушився колишній порядок життя, настали хвороби й насильства. Божевілля опанувало людьми, вони пішли до чудесного яйця й стали кидати в нього каменями й чарівний півень повернувся до людей[1].

Вочевидь, за язическими канонами м'ясо курей використовували в їжу лише під час поминальних свят. В інші дні вживання цих птахів було заборонено. Іспанський автор арабського походження Аль-Бекри повідомляє в одному з своїх творів, що східні слов'яни боялися їсти курей і цим викликали гнів богів[1].

У язичницьку епоху були відомі спеціальні священні місця, де наші предки поклонялися «священним півням», які нібито за це попереджали своїх «нащадків» про небезпеку. Так, в Угличі, за переказами знаходився «півнячий камінь». Він розташовувався біля церкви Миколи Чудотворця на Півнячій вулиці. Камінь мав розміри 8×4 м. На ньому були видні два пташиних сліди. За переказами, на камені опівночі з'являвся півень, що своїм співом передвіщав яке-небудь нещастя. Напередодні загибелі царевича Дмитра, перед посиланням місцевих городян до Сибіру, перед навалою поляків він триразово співав[1].

Одна з досить складних скульптурних композицій була знайдена на березі ріки Буж (Буш), що впадає в Дністер. На камені печери виявили барельєфне зображення чоловіка, що молиться перед священним деревом із сидячим на ньому півнем. [1].

Ще в XVIII сторіччі в Древене було прийнято в день святого Іоанна ставити спеціальне «півняче дерево». Ставили його звичайно жінки, на вершину прикріплювали мертвого півня. В Іванов день під предводительством місцевого старости навколо дерева селяни водили хороводи, ганяли худобу, пиячили. У наступні дні до дерева підходив один з місцевих старих, який ставши на коліна проводив якісь язичеські обряди[1].

Кістки півнів разом з залишками коней і собак фіксуються археологами в більшості дружинних поховань[1].

Як рецидив кремації, звичай класти в могилу півнів або вбивати їх над тілом недавно померлої людини, зберігся до XIX ст. у деяких місцевостях західної України й колишній Саратовської губернії Росії[1]. Подібний звичай був зафіксований також у деяких районах Чехії й Польщі[1].

У народній свідомості півні як уособлення вогню мають можливість очищати людське житло й деякі речі від ворожих до людей сил. Так до нашого часу дійшов звичай у деяких районах Росії виносити білизну й одяг нещодавно померлої людини у курник, щоб півні очистили її від нечистої сили. Гарним засобом захистити майбутній будинок від негативного впливу вважалася в мешканців Курської області й Білорусії голова півня, покладена до фундаменту будівлі[1].

Таким чином, досить важливу роль в язичницькій уяві східних слов'ян раннього середньовіччя грали птахи-тотемі, яких наші предки вважали різновидом предків – берегинь. Так, хижі птахи, та півні вважалися священними тваринами, їх не можна було вбивати, а м'ясо використовувати для своїх потреб. Східні слов'яни, як і деякі їхні сусіди вірили, що тотемі-охоронці могли захищати їх від нечистої сили і, навіть, допомагати людям потрапити до іншого світу.

Джерела і література

1. Фрээр Д.Д. Золотая ветвь. Исследования магии и религии. – М., 1983. – С. 418-498
2. Леви-Стросс. К. - Тотемизм сегодня. – М., 1994. –С. 142-143
3. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990., Зеленит Д.К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов.– М.–Л., 1937., Золотарев А. Пережитки тотемизма у народов Сибири. – Л., 1934.
4. Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – С. 30-32., Моця О.П. Ричка В.М. Київська Русь від язичництва до християнства. – К., 1996. –С. 123., Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва.-Київ, 2008. – С. 82
5. Фрейд Зигмунд.- Тотемы и табу.// Фрейд Зигмунд. – Я и Оно. – М., 2002. – С. 370-371.
6. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки.– Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – С. 168.
7. Эдда. Скандинавский эпос./ Под ред. С. Свириденко. – М., 1917. – С. 112.
8. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – С.63, 80,146, 188.

9. Седов В.В. Следы восточнославянского погребального обряда в курганах Древней Руси. – С.А. – 1961. – №2. – С. 103.
10. Приложения к протоколам к запискам о Русском Хронографе. А.М Лазаревского // ИАНОРЯС. – 1860. – Т. 9. Вып. 2. – С.115
11. Откровение Варуха, когда послан был к нему ангел Рафаил по повелению господню в святой град на Сион-гору и когда плакались плакания Иерусалимовы. // Златоструй. Древняя Русь X-XIII веков. – М.: Наука, 1990. – С.279.
12. Слово о полку Игореве. / Вступительная статья и редакция текста И. Глазунова. – СПб, 1897. – С. 344.
13. ПСРЛ – Т.2.: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 183
14. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – М., Прогресс, 1971. – Т.2. –С. 422
15. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян – М., 1865. – Т.1. – С. 258-259
16. Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб.: Изд-во АН, 1878. – Ч.1. – С. 54.
17. Дубов И.В. Новые источники по истории Древней Руси. – Л., 1990. – С. 105.
18. Гордиенко Н.С. Крещение Руси: факты против легенд и мифов. – Лениздат. –1986.– Ленинград, 1986.– С. 38.
19. Касторский М. Начертания славянской мифологии. – СПб, 1841. –С. 156.
20. Жарнов Ю.Е. Животные в погребальном обряде. // СА. – 1991. – №2. – С. 84-85., Шмидт Е.А. Об этническом составе населения Гнездово// С.А. –1970. –№3. – С. 82-109.
21. Котляревский А.А. Собрание сочинений в 3-х т.: Т.3.: Погребальные обычаи древних славян. –СПб., 1893. – С. 86.
22. Gayek J. Kogut w worzeniach lydowych . – Lwow. – 1934. – S. 56, 151., Lewicki T. Ges rites fineries pains des slaves occidentaux et des anciens Ruses Diapers le relations – des voyageurs et des ecrivains aerobes. // Folia Oriental. – 1963. – Vol. 5. – S.7.
23. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – С. 315, 349.

Проза А.В.

РУССКИЙ МУЗЫКАЛЬНЫЙ ОРИЕНТАЛИЗМ ДОГЛИНКОВСКОЙ ЭПОХИ

Появление и развитие ориентального элемента в русской классической музыке было постепенным. Великие произведения классиков русской музыки XIX века были подготовлены творчеством всего народа на протяжении многих столетий. В этой связи представляется актуальным исследование первоначальных, робких попыток и примеров Восточного влияния на русскую музыкальную культуру.

Цель статьи - исследование особенностей начального этапа влияния Востока и восточной культуры на русскую музыку.

Задачи статьи:

1. Определение исходных точек такого влияния в сравнительно-историческом контексте, т.е. - с большей или меньшей степенью исторической достоверности указать на первые, ещё робкие проявления такого влияния.

2. Выяснение путей, степени и интенсивности ориентального влияния на русскую музыку в связи с принятием христианства.

3. Отображение ориентального элемента в русском народном творчестве (былинах, исторических песнях) в связи с монголо-татарским нашествием.

4. Рассмотрение творчества русских композиторов доглинковской эпохи с точки зрения проникновения ориентального элемента в их творчество.

Влияние Востока на русскую музыку, которые мы можем с большей или меньшей достоверностью проследить, связаны с принятием христианства на Руси в конце X века. Вместе с ним, на русскую почву были перенесены достижения искусства и культуры Византии, особенно в области архитектуры, живописи и музыки. Для стран, в которых был принят византийский строй богослужения, в том числе и для церковного песнопения Древней Руси, значение Византийской музыки огромно. Характерной чертой Византийской музыки было:

во-первых, одноголосие, а именно его древнейшая разновидность – речитирование, т.е. молитвенное чтение на распев;

во-вторых, мелодически более развитая и сравнительно устойчивая по интонационному складу – псалмодия, которая была привнесена в Византию с Востока и господствовавшая впервые века христианства.

Формы древнерусского церковного пения и, вероятно сами его напевы, по всей видимости, были заимствованы из Византии. Оттуда же была воспринята система их фиксации с помощью особого рода условных знаков. В результате переосмысления заимствованных форм, возник свой, вполне самостоятельный тип древнерусского певческого искусства – знаменное пение или знаменный распев (от славянского «знамя» – знак).

Знаменами или крюками назывались безлинейные музыкальные знаки, применявшиеся для записи напевов. Время возникновения Знаменного распева точно установить не представляется возможным. Среди музыковедов нет единого мнения по этому вопросу. Так, музыковед С.В. Смоленский считал, что он сложился уже к концу X века. Д.В. Разумовский, В.М. Металлов, и А.В. Преображенский полагали, что Знаменный распев привнесён из Византии после крещения Руси, а В.М. Беляев утверждал, что, он имеет